

Ось і пролетіли із вересневим риданням над Бабиним Яром журавлі...

Академіку Національної академії медичних наук України
члену-кореспонденту Національної академії наук України
професору І.М. Трахтенбергу

*Чи міг би хтось хоч вільними словами
Про ті переказати кров і рани,
Які тепер відкрились перед нами?*

Данте. Божественна комедія. Пекло.
Переклад Максима Стріхи

Дорогий Ісааку Михайловичу!

Ось і пролетіли із вересневим риданням над Бабиним Яром журавлі...

**Понад Бабиним Яром летять журавлі –
вересневе ридання.
Понад Бабиним Яром летять журавлі –
як надія остання.
Чорні тіні летять у важкій тишині,
у своїй самотині,
понад осінь летять, понад ночі і дні
ці тіла журавлині.**

Запав давно мені в душу цей вірш «Яр» незабутнього *Мойсея Фішбейна*, який Ви вмістили в своїй, наповненій співпереживаючим драматизмом і невтишимим болем у книзі «Бабин Яр. Минуле і сьогодні». Минуле, яке не минає, і сьогодні, яке повинно, нагадує Ви і закликає, повсякчасно застерігати людство від змирення зі страшною катастрофою в історії і європейського народу, і народу українського, і всього людства. А така загроза існує оскільки, іноді лунають голоси, мовляв, чорна трагедія Бабиного Яру, надто важкий моральний вантаж, трагічний і кривавий, який знесилоє нашу державну ходу у майбутнє.

Ні, ми не тільки в ту страшну священну суботу 29 вересня повинні за покликом незагамованої гіркої пам'яті скорботно схилити голову над могилами невинно убієнних, але й пробудити у суспільній свідомості пригаслу пам'ять,

**Щоб могли збагнуть хоч наші діти
Вищий смисл тих вересневих днів.**

Автор цих рядків поет *Григорій Фалькович* у поемі «Яд Вашем» свідчить:

**Переддень священної суботи
Стишує хронологічний лік.
На кордоні нашої скорботи
Зупинився сорок перший рік.**

Перечитуючи цю Вашу болісну хроніку переживання трагедії Бабиного Яру, переконуєшся, що неможливо затамувати страждання від рани, яка ятрить людську пам'ять уже вісім десятиліть, і як нелегко Вам відпускати від душі гнів, вимушено притомлювати почуття ненависті до злочинців, втихомирювати біль, який не згасає у Вашому серці від тих трагічних подій чорного вересня 1941 року після повернення до звільненого Києва.

Микола Жулинський
доктор філ. наук,
професор,
академік НАН України,
директор
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка
НАН України,
м. Київ

Ваша мета, Ваш громадянський обов'язок полягає, на мою думку, в тому, щоб не згасала людська пам'ять про десятки і сотні тисяч невинних жертв гітлерівського нацизму і щоб ця пам'ять застерігала людство від будь-яких форм і проявів людиноненависництва, антисемітизму і ксенофобії. Тому Ви повсякчасно, з непоступливою послідовністю і переконливістю нагадуєте в своїх численних статтях і книгах про найстрашнішу сторінку в історії європейського народу – про загибель в ХХ столітті двох третин євреїв Європи. Водночас Ви не забуваєте наголошувати: «Тільки в нашому багатотраждальному Києві бузувіри та їхні посібники по-звірячому знищили 195 тисяч осіб, у тому числі в Бабиному Яру – понад 100 тисяч, у Дарниці – понад 68 тисяч, у районі Сирецького табору – 25 тисяч, на території Кирилівської лікарні, Києво-Печерської Лаври, Лук'янівського кладовища – близько 2 тисяч осіб. За цими сухими цифрами – невинні жертви, муки, жива людська кров, яка волила до Бога й до всіх нас...».

Ця «жива людська кров» волає й нині до всіх нас і благає пам'яті й шани. Благає і Вашим голосом, Вашим словом, зболеним від жаху і переживання загибелі шести мільйонів невинних дітей, жінок, стариків.

Згадую Ваші сповідальні тривожні роздуми, Ваші драматичні переживання, народжені трагедією Бабиного Яру, які я «вчитував»-співпереживав у Ваших книгах-спогадах, роздумах «Запізнілі замітки», «Зупинитися, оглянутися...», «На початку нового віку», в першому виданні унікальної книги «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» 2016 року, яку Ви мені подарували напередодні 75-ої річниці трагедії Бабиного Яру. Саме цій події й пам'яті невинно вбитих Ви й присвятили значну частину своїх спогадів, записів у щоденнику, «записів на полях», газетних і журнальних публікацій. Та найбільша Ваша тривога – це збереження пам'яті жертв Бабиного Яру. Про них поет **Дмитро Павличко** молитовно й скорботно скаже в реквіємі «Бабин Яр»:

**Великий Боже, ми з твоєї згоди
Проходимо дорогу в Бабин Яр.
Де смертю ти поєднуєш народи,
Щоб зберегти життя й свободи дар.
Втиши плачі і зойки в тьмі глибокій
Серця розбиті ласкою вгорни.
Даруй святому праху вічний спокій,
Благословенні, непробудні сні!**

Повільно, неспішно читаю я Вашу драматичну оповідь «Бабин Яр. Минуле і сьогодення». Із особливим інтересом вдумувався я у «Старі та нові нотатки» під назвою «Написано пером...» Я б перефразував цю назву так: «Написано болем...» Зокрема, у записі від 28 червня 2007 року Ви згадуєте про главу Єврейської Ради України **Іллю Левітаса**, який оцінював кількість єврейських поховань в Україні приблизно в сім сотень.

Пам'ятаю і часто згадую мої чи не щомісячні, а то й частіше, зустрічі з Іллею Михайловичем. Він приносив до Кабінету Міністрів України, приносив мені, віце-прем'єр міністру України кожен свіжий номер газети «Європейські вісті», яку він редагував і друкував, розповідав про діяльність створеного ним Фонду «Пам'яті Бабиного Яру», про підготовку до проведення щорічних «Днів пам'яті трагедії Бабиного Яру», в яких і я брав часто участь. Це ж за його ініціативи здійснювалася траурна хода «дорогою смерті»,

яка завершувалася мітингом-реквієм біля пам'ятника «Менора» та покладанням квітів до Хреста – символічного місця розстрілу і захоронення українських патріотів у Бабиному Яру.

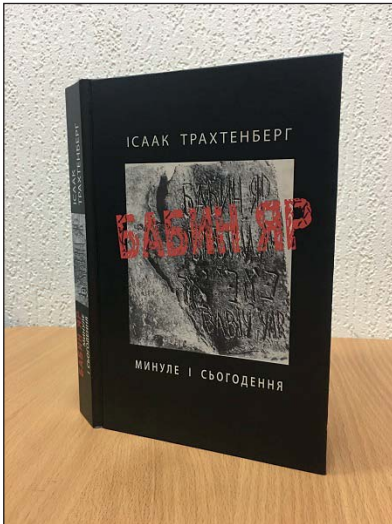
Ви справедливо в своєму прощальному слові назвали людину совісті й обов'язку Іллю Левітаса «*Праведником*». І це справедливо. Хоча Ілля Михайлович передусім дбав про увічнення пам'яті праведників Бабиного Яру, про тих, хто рятував євреїв Києва від смерті. Саме Ілля Левітас виявив і опублікував прізвища та фотографії 247-ми Праведників Бабиного Яру, саме цей, за словами **Лариси Скорик**, Правдолюбець і Праведник заснував і очолив Фонд «Пам'ять жертв фашизму». А написання і упорядкування ним двох «Книг пам'яті Бабиного Яру»...

Згадую, як я розповідав Іллі Михайловичу, який розшукував по всій Україні місця єврейських поховань, про сусіднє з моїм рідним селом село Боремель Демидівського району Рівненської області, в центрі якого німці облаштували гетто. Коли Волинь була у складі Польщі, то в Боремелі мешкало мабуть близько тисячі євреїв. Мало кому із них удалося врятуватися. Постріляли їх німці в ярах над річкою Стир. Ми тоді з Іллею Михайловичем замірялися встановити пам'ятний знак на місці загибелі нещасних жертв гітлеризму, але не встигли. Проте я вважаю, що ініціативу незабутнього Іллі Михайловича про меморіальне відзначення місць єврейських поховань в Україні слід обов'язково реалізувати. Яке холодне і важке це слово «реалізувати». Просто: в кожному районі, в кожній області, в кожному містечку України необхідно ці місця гетто, місця розстрілів, поховань виявити і меморіально увічнити. Гадаю, цю програму мав би взяти до виконання і на контроль Інститут національної пам'яті.

Ви, шановний Ісааку Михайловичу, здається, нікого не оминули вдячним словом-спогадом із тих, хто одним із перших публічно вшанував пам'ять жертв Бабиного Яру, хто емоційно чутливо відреагував образним словом на цей злочин ХХ століття. Це передусім киянин **Анатолій Кузнєцов**, який виріс на околиці Києва – Куренівці. У 1965 році він приніс до редакції журналу «Юность» рукопис роману «Бабин Яр», який був там цинічно спотворений при редагуванні, так що обурений автор намірився забрати назад свій рукопис. Але йому роман не повернули, цензура його «почистила» і він був надрукований в трьох номерах журналу. Згодом, в 1967 році, вийшов цей твір у видавництві «Молодая гвардия» окремою книгою, яка після нових цензурних втручань ледве нагадувала оригінальний твір.

У 1969 році **Анатолій Кузнєцов**, перебуваючи у відраженні в Лондоні начебто для збору матеріалів для нової книги про **В.І. Леніна**, попросив притулку у Великобританії. Мав письменник із собою презнятий на плівку оригінальний варіант роману «Бабин Яр». Жодного нового художнього твору відтоді **А. Кузнєцов** не написав, лише статтю «Бабин Яр. 45 років», яку завершив такими словами: «Тут розстріляні люди різних національностей, але тільки євреї вбиті за те, що вони євреї».

Ви неодноразово згадуєте прізвища киян: **Віктора Некрасова, Наума Коржавіна, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюби, Євгена Євтушенка, Василя Гроссмана**. Цій трагедії Бабиного Яру присвятили поезії **Микола Бажан, Павло Тичина, Максим Римський, Сава Голованівський, Абрам Кацнельсон, Леонід Первомайський, Володимир Сосюра, Іван Драч, Дмитро Павличко**.

Ісаак Трахтенберг.
«Бабин Яр.
Минуле і сьогодення»
[нарис, статті,
документи];
ред. *Наталія Данкевич*.
Вид. 2-ге, допов. –
Київ : Авіцена, 2020. –
478, [1] с. : фотоіл.

Вами не забуті *Юрій Каплан, Борис Хандрос, Ада Рибачук і Володимир Мельниченко, Олександр Шлаєн, академіки Микола Амосов і Володимир Фролькіс, Григорій Кінніс, Сергій Комісаренко, Юрій Щербак, Олександр Муратов...* До речі, наш видатний кінорежисер Олександр Муратов у своїй рецензії на Вашу книгу «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» згадує процитований Вами в документальній повісті «Кров Бабиного Яру завжди повинна стукати в наше серце» слова Нобелівського лауреата, німецького письменника *Генріха Белля*: «Щоб ніколи не повернувся фашизм у нашу країну, а головне – в нашу душу, я б у кожному місті та містечку Європи поставив однаковий пам'ятник, на якому були б висічені страшні слова - символи ХХ століття: Дахау, Освенцім, Бабин Яр. Може тоді цей жах ніколи не повториться!..»

Тож і ми повинні, згадуючи Іллу Левітаса, який фіксував місця європейських поховань в Україні, поставити пам'ятники жертвам нацизму там, де ці жахливі злочини чинилися, заради того, щоб не забували ні сучасники, ні прийдешні покоління про цю вселенську трагедію ХХ століття. Більше того, щоб і в Україні, і в Європі, і в цілому світі надалі не допускалися прояви ксенофобії та антисемітизму, расової та міжетнічної ворожнечі, бо як Ви справедливо зауважуєте в записній книжці від 20 червня 2020 р., «тема пам'яті масових жертв антисемітизму та ксенофобії в сучасному світі, на жаль, усе ще далека від того, щоб остаточно зникнути».

А в Києві, можливо й у Бабиному Яру, який вже став, за Вашим визначенням, «символом мучеництва та болю, скорботи й прокляття, пам'яті й безпам'ятства», «символом геноциду й боротьби за те, щоб пам'ять його жертв була увічнена», і нині й досі не розпочато будівництво майбутнього Меморіального музею жертв Бабиного Яру.

Ви, шановний Ісааку Михайловичу, цій проблемі – створення Меморіального музею жертв Бабиного Яру стало в останні кілька років надзвичайно гострою проблемою – приділяєте в своїй книзі «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» особливу увагу. Про це свідчать Ваші щоденникові роздуми. Там Ви наголошуєте: «Створення меморіалу дуже важливе для нашої країни», поділяючи думку президента України *Володимира Зеленського*, який звернув увагу на те, що «багато українців носять високе звання *Праведника народів світу*. Це українці, які часто ціною власного життя рятували євреїв у Голокост».

Хочеться вірити, що до 80-річниці трагедії Бабиного Яру відкриється в Києві державний музей Національного історико-меморіального заповідника. Начебто, у державному бюджеті передбачено на цей музей 100 млн грн. Передусім Українська Держава зобов'язана увічнити гідно пам'ять усіх жертв гітлерівського нацизму. Адже саме в Бабиному Яру нацисти знищували передусім євреїв і ромів, але там спочили навіки також радянські в'язні концтаборів, священники, учасники підпілля Організації Українських Націоналістів, переважно мельниківського крила. Тільки в Києві Організація Українських Націоналістів утратила за 1941-1944 рр. 621 члена.

Там, у Бабиному Яру, знайшли свій останній притулок члени Культурної Референтури ОУН відома поетка *Олена Теліга*, її чоловік, бандурист *Михайло Теліга*, журналіст, письменник *Іван Ірлявський*, учасник похідних груп ОУН *Іван Кошик, Наталія Винників*, заарештовані ще в грудні 1941 року редактор газети «Українське слово» *Іван Рогащ*, працівники редакції *Орест Оршан-Чемеринський, Петро Олійник* та інші.

Та повторюю, проблеми із будівництвом Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру не тільки не розв'язуються, але й наростають. Скажімо, до сих пір влада міста Києва не оформила Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» земельну ділянку. Повернуто з великими труднощами будівлю контори колишнього Єврейського цвинтаря, в якій планується розмістити Меморіальний музей жертв Бабиного Яру, але, здається, ремонтно-реставраційні роботи в цій старовинній будівлі ще не завершилися. Та й Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру ще й досі не затверджена українською владою. Адже на території Бабиного Яру і прилеглих до нього пам'ятних місць існує більше 30-и меморіальних знаків, тому комплексна меморіалізація Бабиного Яру, а саме поєднання цих пам'ятних місць і меморіальних знаків у спільний меморіальний комплекс, вкрай необхідна. Ця трагічна сторінка української історії має бути усвідомлена нами, українськими громадянами, світовою громадськістю як важлива складова української історичної пам'яті.

Важливо, що і Ви, і 160 українських євреїв, які мешкають в Україні та в багатьох країнах світу, у «Зверненні українських євреїв до громадянського суспільства» рішуче виступили проти російського проекту меморіалізації Бабиного Яру і підтримали український проект комплексної меморіалізації Бабиного Яру, розробленого за дорученням Кабінету Міністрів України:

«Ми вважаємо, що саме український проект меморіалізації Бабиного Яру, який поєднує шанування жертв Голокосту з іншими – неєврейськими жертвами – включає пам'ять про єврейську трагедію в суцільний історичний контекст і робить її невід'ємною частиною загальноукраїнської історичної пам'яті, має бути втілений у цьому трагічному просторі" («День», 4-5 вересня 2020 р.)

Вашу, шановний Ісааку Михайловичу, книгу «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» я вважаю (і не тільки я, а багато-багато громадян України і мешканців інших країн) особливим меморіальним знаком, який увічнює пам'ять жертв Бабиного Яру. Я вітаю Вас із виходом другого, розширеного та доповненого видання цієї антології пам'яті страшної трагедії ХХ століття і щиро бажаю міцного здоров'я і нових творчих звершень. ■